

ABDULLA QODIRIY ASARLARIDAGI FRAZEMALARNI ELEKTRON PLATFORMADA RAZMETKALASH TAVFSIFI

Qo'ziboyeva Go'zal Saidrasul qizi

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-4190-7709>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23051658>

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asarlardanolingan frazeologik birliklarni platformada ifodalash va razmetkalash tavsifi namunalar orqali ifodlangan. Bundan tashqari maqolada razmetkalar turlari va frazemalarni razmetkalashda qaysi turlardan foydalanish keng ochib berilgan.

Kalit so'zlar: frazema, frazeologik birliklar, razmetka, so'z turkumlari, elektron platforma.

Abstract. This article describes—through examples—the representation and annotation of phraseological units derived from literary works on the platform. Furthermore, it provides a detailed explanation of the types of annotation and specifies which types are utilized for annotating phrasemes.

Keywords: phraseme, phraseological units, markup, parts of speech, electronic platform.

KIRISH. Razmetka rus tilshunosligidan kirib kelgan bo'lib, simbol, belgi degan ma'nolarni ifodalab keladi. Razmetka asosan kompyuter lingvistikasi orqali tilshunoslikka korpus lingvistikasi bilan kirib kelgan. Elektron platformalarda ham belgilash orqali ma'no ifodalash uchun qo'llaniladi. Dasturlanadigan barcha sohalarda foydalaniladi. Bu ko'proq modellash kabi ifodalanadi. Bir matndan ma'noviy guruhlariga ajratish. Misol uchun frazemalarni ham morfologik modellash orqali razmetkalash mumkin. Fq- ya'ni (frazema qo'lga oid) bu yerda morfologik razmetka hisoblanadi. Frazemalardan barcha qo'lga oidlarini ajratib chiqish mumkin.

Qo'l so'ziga to'xtaladigan bo'lsak, ot so'z turkumiga oid va bu morfologik razmetka hisoblanadi. Razmetkalarining lingvistik turlariga morfologik, sintaktik, semantik, anaforik va prosodik turlari mavjud. Rametka teglar to'plamining mavjudligi, ularning qiymatlarining xususiyatlari, shuningdek, qaysi tamoyillar orqali teglar til birliklariga tayinlanganligini nazarda tutadi. Teglar to'plami qanchalik katta bo'lsa, shunchalik batafsilroq matnni tahlil qilish mumkin.

Kodlash tartibini soddalashtirish sonining kamayishiga olib keladi. Xatolar, nomuvofiqliklar, shuningdek, morfologik olib tashlashga esa noaniqlik, matnlarning katta massivini tez belgilash uchun (tarkibida million so'zdan ortiq bo'lgan matnlar) kiradi.

Adabiyotlar tahlili va metadologiyasi. – Morfologik razmetka. Tahlilning keyingi bosqichlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi, shu jumladan sintaktik va semantik tahlil.

– Sintaktik razmetka. Belgilash tuzilmalarning grammatikasiga asoslanadigan komponentlar.

– Semantik razmetka. Umumiy xususiyatlardan tashkil topgan kodni qo'llaydi semantik guruh va torroq kichik kategoriyalar

– Anaforik razmetka (pronominal). Avtomatlashtirish uchun qiyin. Katta qismi ixtisoslashtirilgan dasturlar matnni jumalalarda tahlil qiladi, shuning uchun protsedura natijasida matn chiqishining uyg'unligi. Bunday tizimlar ko'proq aniq natijali narsani beradi, agar ular ma'lumotnomani to'g'ri aniqlagan bo'lsa (o'rtasidagi munosabat so'z va bu so'z bilan belgilangan narsa, ya'ni uning ishorasi bo'lgan olmoshlarni almashtirish mumkin).

– Prosodik razmetka. Stress va intonatsiyani tavsiflaydi. Bunday belgilash takrorlash, rezervlash va hokazolarni belgilash uchun xizmat qiluvchi nutq belgisi bilan birga keladi¹.

¹ Корпусная лингвистика [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://corpora.iling.spb.ru> (дата обращения

Matnlarni razmetkalash dasturiy ta'minot yordamida amalga oshiriladi, bu esa mehnat xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi. Anaforik va prosodik belgilar uchun, o'xshash dasturlash vositalari yaratish murakkab vazifadir, shuning uchun ishning aksariyati qo'lda amalga oshiriladi. Amaldagi dasturiy ta'minotpost tahrirlashni talab qiladi, qo'lda yuzaga keladigan (morfologik omonimiya va sintaktik noaniqlik), chunki dasturlar bir qator o'zgarishlarni ifodalaydi. Yechimlar, to'g'risi esa tadqiqotchi tomonidan tanlanadi. Kelajakda to'liq avtomatlashtirilgan markalash jarayonini ishlab chiqilishi mumkin².

Razmetkalar so'zlarning nutqning turli qismlaridagi chastotasi va chastotasini hisoblashga yordam beradi. Lingvistik razmetkalash grammatik xususiyatlar to'plamini bildiruvchi so'zga kod (teg) berish uchun ishlatiladi; So'zni tavsiflash uchun razmetkalar shartli ravishda lingvistik va tashqi lingvistik (teg) ga bo'linadi.³

Tashqi tilshunoslikdagi teglar:

- matnni formatlash xususiyatlarini aks ettiruvchi belgilar (sarlavhalar, paragraflar, chekinishlar va hokazo);

- muallif va matn haqidagi ma'lumotlar bilan bog'liq belgilar. Muallif o'zini ko'rsatishi mumkin ismi, yoshi, jinsi, yashagan yillari va boshqalar, matnda esa ism, til, yil va joy ko'rsatilgan nashrlar va boshqalar. Bunday ma'lumotlar dasturlashda batafsil qidirish imkonini beradi va muayyan hujjatni identifikatsiyalashni osonlashtiradigan vositalar hisoblanadi.⁴

Muhokama va Natijalar. Yozuvchi va shoirlar yaratgan asarlarning tilini o'rganish, ularning adabiy tildan, uning boy imkoniyatlaridan qay darajada mahorat bilan foydalanishlarini o'rganish, ayniqsa tilning eng muhim birliklaridan biri hisoblangan frazemalarning badiiy asarda qo'llanishini tahlil qilish jarayonida frazemalarning turli xil ko'rinishlarda qo'llanilganliginiko'rishimiz mumkin. Bunda tahlil qilingan asar davridan oldin qo'llanilgan frazemalarning keying davrlarda yaratilgan asarlarda shakli o'zgargan holda, yangi ma'nolar ifodalaganligini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar asarida" "tushiga kirmoq" frazemasining yangicha ma'no ifodalangan holatini ko'rishimiz mumkin. Bunda yozuvchining mahorat bilan "tushiga kirmoq" iborasiga "to'y" so'zini biriktirish orqali yangidan bir ibora xosil qilgan. Qodiriy hammaning birdan to'y taraddudiga tushib qolganligini mohirona tasvirlab, "Kumushbibi uyqudan turib favqulodda bir holga uchraydi: bir kechada hammaning tushiga to'y kirib chiqqan" Gapdagi "hammaning tushiga to'y kirib chiqqan" jumlasini "tush ko'rmoq" jumlasidan ancha farq qiladi. Bunda barcha oila a'zolari to'yga tayyorgalik boshlaganidan xabar berilgan. Bunda "tushiga to'y kirmoq" iborasini yangi ma'noda ifodalaganligini ko'rishimiz mumkin. Shunday ekan, badiiy asar tilini o'rganish, undagi til birliklari barchasi davr holatidagi til taroqqiyotiga katta hissa qo'shuvchi omil ekanligini ko'rishimiz mumkin. Elektron platforma (frazema.uz) ni yaratishda morfologik razmetkalardan foydalaniladi. Bu razmetka qidiruv tizimining ishlash tezligini va ma'lumotlarni saralashda katta yordam beradi. Frazemalarni turkumlarga ajratib, bu turkumlarni belgilar orqali ifodalash lozim.

Bu belgilar orqali qidiruv yaxshilanadi va ma'lumotlarni saralash imkoni yaratiladi.

23. 11. 2015).

² Амиева А. М. Филимонов В.В. Сергеев А.П. Тарасов Д.А. Инструменты корпусной лингвистики. – Р. Уральский Федеральный Университет, Кафедра полиграфии и веб-дизайна, Мира, 2016. – Б. 32.

³ Корпусная лингвистика [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://corpora.iling.spb.ru> дата обращения 23. 11. 2015.

⁴ Амиева А. М. Филимонов В.В. Сергеев А.П. Тарасов Д.А. Инструменты корпусной лингвистики. – Р. Уральский Федеральный Университет, Кафедра полиграфии и веб-дизайна, Мира, 2016. – Б. 32-253.

Yuqoridagi muallifi keltirilgan asarlardagi frazemalarni turli guruhlarga (struktural guruhlar) ajratamiz, bu ajratilgan guruhlarga oddiy qisqacha belgilar bilan ifodalaymiz.

Frazemalarning har bir birliklari ma'lum integral belgi asosida umumiylikni hosil qiladi.

Shu bilan birga turli birliklari o'rtasida ham o'xshash nuqtalari mavjud bo'ladi. Mazkur o'xshash birliklar orqali ma'lumotlarni simvol orqali belgilash va qidirilayotgan ma'lumotga daxldor barchasini izlash imkoniyati yaratiladi. Frazemalar ham xuddi leksik birliklar singari o'zaro omonimlik, sinonimlik, antonimlik, graduonimik singari munosabatlarda bo'ladi. Bu munosabat ikki va undan ortiq frazeologik birliklarga dahldordir. Frazeologik birliklarni ham til sistemasi va uning funksiyasi o'rtasidagi qarama-qarshilikni hisobga olgan holda o'rganish haqidagi fikr umumiy tilshunoslik nazariyasi rivoji uchun munosib hissa bo'lib qo'shilganini e'tirof etish lozim.

Bunda qidirilayotgan belgilar ma'lum bir simvol bilan umumiy bir belgilanadi. Bu frazemalarning ma'lum bir qismi bo'lishi ham mumkin. Misol uchun morfologik razmetkalarga soladigan bo'lsak, ularni so'z turkumlari bo'yicha yoki oddiy bir so'z bo'yicha ham simvollar ham mumkin. Bu simvollar turkumlarga yoki o'xshash birliklarga bo'lishimiz mumkin.

Bu kabi razmetkalarni ko'rinishiga misol qilsak:

So'z turkumlari bo'yicha bo'lsa quyidagi belgilardan foydalanish mumkin: Fn – bunda F – frazema, n – (noun) ya'ni ot so'z turkumiga oid so'z. Bu kabi qolibli frazemalarning tarkibi ot so'z turkumiga oid so'zlar ishtirok etgan bo'ladi va shu razmetka orqali izlanganda frazemalarni guruhlarga ajratgan holda har bir frazemaning tarkibida ot so'z turkumiga oid so'z ishtirok etgan bo'lsa ajratib chiqarib beriladi.

Misol: Eng so'ng shu qarorga keldi: "U dunyo"da "hur" degan qizlar, "g'ilmon degan bachalar bor ekan-u, nega nasha bolmasin? Bizning Pochamir madrasa changini yegan, "Shamsiya" mantiqiga juda ishonadir. Yuqoridagi mantiqiy so'z unga juda yoqib ketdi.

Fv – bunda ham F – frazema, v – (verb) fe'l so'z turkumi bo'lib, frazemalarning tarkibida fe'l so'z turkumidagi so'z mavjud bo'lsa, guruhlashtirib ajratib ko'rsatib beriladi.

Misol:

Mudarris: (Ey Xudo, sirimiz fosh bo'ldi, so'z pardadan chiqib ketdi). Birodar, janob qozikalon hazratlari ulug' shaxs bo'lib, olim va ulamolarning rahbarlaridirlar. Va shu bilan birga hazrat podshohning ishonchiga sazovordirlar.

Morfologik razmetka faqat so'z turkumlari bo'yicha emas, balki oddiy bir so'z bo'yicha ham amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari shakily struktura bilan mazmuniy struktura bir necha frazeologik birliklarda o'xshash bo'lishi mumkin. Masalan shaxs bilan bog'liq bo'lgan frazeologizmlar, shaxs bilan bog'liq bo'lmagan frazeologizmlar ham mavjud. Bunda razmetkalarni turli xil ko'rinishda tashkil qilish mumkin. Bunda Fp – F – frazema, p – (personal) shaxs. Bu kabi qolipli ko'rinishlarni turli xil usullarda yaratish mumkin. Shuningdek, frazemalarning ma'lum bir birliklar orqali ham razmetkalash mumkin. Masalan: Fbsh – F – frazema, bsh – bosh birligi bo'lib, frazemalardagi bosh so'zi ishtirok etgan frazemalarni ajratib, simvollar orqali ajratib beriladi.

Misol:

– Siz bu millat haqida qanchalik iliq fikr aytman, men u haqida shunchalik yomon fikrdaman. Siz bu millatga qanchalik umid bilan boqsangiz, men shunchalik umidsizlanaman. Bu shunday millatki, haqini g'orat qilsalar, o'ziga ana shu yag'mog'arlar oyog'iga bosh qo'yishni

fazilat deb biladi. Fano qudug'iga boshlari bilan botib tursalar-da, o'zlarining xaloskorlarini kofirlar deb aytadilar.

Ma'lumotlar bazasi jadvaliga birlamchi kalitni (razmetka, simvol) kiritishdan maqsad, jadvaldagi ma'lumotlarni izlash, tartiblashtirish va tanlab olishda qulaylikni beradi. Birlamchi kalit kiritish yoki kiritmaslik foydalanuvchi tamonidan ma'lumotlar bazasi jadvali strukturasini tashkil qilishda aniqlanadi. Har bir belgilangan razmetkalar umumiy bir moddellarni tashkil etgan holatda belgilanadi. Bu odatda frazemalarni ma'no strukturasini, tarkibi kabi jihatlariga e'tibor beriladi.

Elektron platformadan joy oladigan frazemalar misolida razmetkalar ko'rinishi quyidagilarni tashkil etadi.

No	Asarda uchragan frazemalar	Ularning ma'nosi	Kalit belgi razmetka	variantlari
1	ko'zlarini tikib olmoq	Muttasil "qaramoq". Narsa buyum, yoki shaxsga uzoq vaqt qaramoq	Fv	tikkan ko'zlar ko'z tikmoq ko'z(i)ni uzmay ko'z uzmay ko'z(i)ni uzmaslik ko'z uzmaslik
2	uyqug'a ketmoq	uhlamoq	Fv	uxlay boshlamoq
3	joni chiqmoq	g'azablanmoq, darg'ab bo'lmoq.	Fv	jon(i)chiqdi jon(i) chiqib ketayozdi jon(i) chiqib ketdi jon(i)halqumiga yetdi jon(i) halqumiga keldi

Bu jadvaldagi razmetka morfologik razmetka hisoblanib, so'z turkumlari bo'yicha ajratib beradi.

Umumiy xulosa. Kompyuter texnologiyasi imkoniyatlaridan keng foydalanish, tilni lingvistik, lingvodidaktik, leksikografik tadqiq qilish natijasida elektron platformalar sohasining ilmiy-nazariy asoslari yaratilmoqda va amaliyotga joriy qilinmoqda. Natijada elektron platformalarning maqsadi va vazifalariga ko'ra bir qancha turlari (ochiq kodli platformalar, yopiq kodli platformalar, til o'qitish platformalari) vujudga kelmoqda. Tilning ko'paslik boy milliy merosidan foydalanish imkoniyatini oshirish, ularni saqlab kelgusi avlodlarga to'liqligicha yetkazib berish maqsadida yaxlit bir elektron platformalar ko'rinishiga keltirish nafaqat o'zbek tilshunosligi rivoji uchun foydali, baki, butun jahon tilshunosligida ham o'zbek tilining o'rni va mavqeyini ko'rsatib beradigan muhim obyekt bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda ma'lumotlarni elektronlashtirish orqali o'zbek tilining salohiyatini yoyish imkoniyatining kengayganligini ko'rishimiz mumkin. Bu borada kopyuter lingvistikasi sohasidagi korpus lingvistikasi va elektron platformalar muhim ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda elektron platformalarni yaratish va qo'llash ijtimy talabga aylanib bormoqda. Elektron platformalar tadqiqotchilar uchun eng qulay axborot manbayi hisoblanishi bilan zamonaviy tilshunoslikda nazariy hamda amaliy sohalarning kesishmasi o'laroq muhim qismiga aylanib ulgurdi. Elektron platformalar texnik jihatdan jarayonni tezlashtiruvchi va ma'lumotlarni tarqatuvchi, o'rgansh uchun qulay bo'lgan tizim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Корпусная лингвистика [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://corpora.iling.spb.ru> (дата обращения 23. 11. 2015).
2. 23. 11. 2015).
3. Амиева А. М. Филимонов В.В. Сергеев А.П. Тарасов Д.А. Инструменты корпусной лингвистики. – Р.
4. Уральский Федеральный Университет, Кафедра полиграфии и веб-дизайна, Мира, 2016. – Б. 32.
5. Корпусная лингвистика [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://corpora.iling.spb.ru> дата обращения 23. 11. 2015.
6. 23. 11. 2015.
7. Амиева А. М. Филимонов В.В. Сергеев А.П. Тарасов Д.А. Инструменты корпусной лингвистики. – Р. Уральский Федеральный Университет, Кафедра полиграфии и веб-дизайна, Мира, 2016. – Б. 32-253.
8. Қодирий А. Сайланма. –Т.: Шарқ, 2019.
9. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. –Т.: Fan, 1985.
10. Bozorboyev K.T. O'zbek so'zlashuv nutqi frazeologizmlari: Filol. Fanl. Nom. Diss. Avtoreferat. – S.: 2001.
11. Ergashev I.T Onlayn ta'lim platformasida kurslar yaratish bo'yicha kasb-hunarga o'qitish markazlarining o'quvchilari uchun uslubiy qo'llanma. – S.: 2020.
12. Hotamov N, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. –Т.: O'qituvchi, 1979.
13. Ганиева Ш. Ўзбек фразеологизмлари структураси. – Ф.: 2016.
14. Гусейнов Ф. Русская фразеология. Б.: 1977.